

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal
Cilt/Vol: 3, Sayı/Issue: 2, 2019, ss/pp.1-23.
Geliş tarihi: Ekim 2019
Kabul tarihi: Kasım 2019

ISSN:2602-3792

ANKARA-TURKEY.
This article was checked by iThenticate.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

KERRÂMIYYE'NİN KELÂMÎ VE FIKHÎ MESELELERE YAKLAŞIMI*

Mustafa Salih EDİS**

ÖZET

Bu makale; Horasan bölgesinde teşekkül ederek İslâm'ın yayılmasını kendine bir görev telakki eden zühd menşeli Kerrâmiyye'nin kelâmî ve fikhî meseleler hakkındaki görüşlerini serdetmektedir. İbadet ve taatle meşgul oldukları bilinen Kerrâmî önderlerin görüşlerini ortaya koyarken temel motivasyonlarının dini insanlar için kolay kılarak İslamiyet'in yayılışına katkı sağlamak olduğu bilinmektedir. Ancak teorik ve pratik hayata ilişkin ortaya koydukları bu görüşler sebebiyle kimi zaman müstakil bir mezhep hüviyetinde değerlendirilirken kimi zaman da farklı mezheplerin alt kolu olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Şia ile mücadelesi ve Hanefî düşünceyle paralellik arz eden bazı görüşleri sebebiyle birtakım müelliflerce Ehl-i Sünnet addedilmiştir. Bununla beraber özellikle muamelat alanında ortaya koydukları görüşleriyle ise Ehl-i Sünnet düşüncesinden ayrılarak bid'at fırkalardan birisi kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kerrâmiyye, Muhammed b. Kerrâm, Kelam, İtikad ve Fıkıh.

* Bu makale, "Kerrâmî Zühd Hareketi" başlıklı basılmamış yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, eposta: mustafasalihedis@gmail.com

orcid: 0000-0029-7260-495

KERRAMIYE'S APPROACH TO THE THEOLOGY AND FIKHÎ ISSUES**ABSTRACT**

Karramiyya movement has ascetic basis and it is formed in region of Khorasan. This article reveals remarks of Karramiyya on issues of theology and fiqh. Leaders of the Karrami who known to be engaged in worship and obedience, main motivations are contribute to the spread of Islam by making religion easier for people. However, due to these views about theoretical and practical life, it is sometimes evaluated as an independent sect and sometimes as a sub-branch of different sects. As a matter of fact, because of his struggle with Shia and some of his views which are in parallel with Hanafî thought, some authors considered Ahl al-Sunnah. Nonetheless, they are particularly distinguished by their views in the field of practice they were separated from the idea of Ahl al-Sunnah and was accepted as one of the ahl al-bid'ah.

Keywords: Karramiyya, Muhammad b. Karram, Theology, Belief and Fiqh.

GİRİŞ

İslamiyet'in hayata nüfuz etmesi motivasyonu ile hareket eden Kerrâmî düşüncenin teşekkülünde Horasan bölgesinin sosyal, siyasal, dini, tasavvufi, mezhepsel ve kültürel dokusu önemli bir rol oynamaktadır. Bölgede değişen siyasi ve ticari yapının yanında sûfi hareketleri tarafından benimsenen kelâmî ve fıkhî öğretilerin çeşitlilik arz etmesi, bazı zamanlar bu çeşitliliğin çatışmasıyla birlikte dini ve mezhepsel gelişmelerin artmasına sebep olmuştur. (Knysh, 2008, ss.87-88; Yılmaz, 2017, s.77) Kerrâmîler de Sünnî müdavimliği ile başladığı bu çatışma içerisinde dini ve siyasi görüşlerin evrilmesine orantılı ihtiyaca hasil olan pratik ve uygulanabilirliği kolay görüşler geliştirmiştir. Müsamahakâr ve hoşgörülü tutumlarının yaşamlarında bazı önemli evrelere de yansımıştır. Zühd hareketi ile başlayan Kerrâmiyye'nin tasavvufi olarak bu tutumları oldukça kayda değerdir ancak ilerleyen süreçte itikadi ve fıkhî konuları da ele almalarıyla birlikte bu tutumları şer-i çizginin asli sınırlarından kaydırılması endişesinden dolayı Kerrâmiyye eleştirilmiş ve reddiyeye tabi tutulmuştur.

Söylemlerindeki cüretkâr tutumlarında esasında masum temellere dayandığını göz önünde bulundurmamak, Kerrâmiyye'ye mensup insanların düşünce dünyasını anlamak için oldukça önem arz etmektedir. Nitekim omurgasız ve değer yargılarından yoksun, sınırı her insanın kendine göre usulsüz hareket ederek çizebileceği bir yapı da değildir. Maksatlarının ise kendilerine ait saha oluşturup istismar edecekleri ya da bazı görüşleri ihmal ederek kendi nefislerine uygun bir din anlayışı türetmek olmadığı da söylenebilir. Elbette büyük bir kitleye sahip Kerrâmiyye'nin erke sahip olmasıyla birlikte içinden istismara başlayanlar ya da mezhebi menfaatleri için maskeleştirenlerin bulunması muhtemeldir. Ancak tamamıyla usulsüz ve maksatsız dini doktrinleri rahat yaşamlarına alet eden bir grup da değildir. Bunu ise Mürcîî köklere sahip, fıkhîta ise Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) görüşlerinden beslenen Sünnî bir gelenek içinde yer alan Kerrâmiyye'nin Şii'lerle sert mücadeleleri (Sayrafîni, 1994, s.22; Alimoğlu Sürmeli, 2018, s.96) ve tasavvufi düşüncede ortaya koyduğu fikirler ile tespit edebilmek kısmen mümkündür. Örneğin; bölgenin ticari yapısına bir refleks niteliğinde ihtiyaç dışı malın biriktirilmesine karşı "tahrîmu'l-mekâsıb" (kar için çalışma yasağı) görüşünü geliştirmişlerdir. (Malamud, 2005, s.541) Bu görüş ile onlar daha fazla kazanmak için sahtekârlığa başvurulması ve helal-harama riayet edilmemesi gibi durumların önüne geçmeye çalışmışlardır. Buna mukabil Horasan'ın parametrelerinden birisi olan tevekkül, insanların rızık endişesinden sıyrılarak benimsemelerini hedeflemişlerdir. Çalışmanın tevekküle aykırı olmadığını ise yaşamını süt satarak idame etmesi ile ortaya koyan Kerrâmiyye'nin kurucusu kabul edilen Muhammed b. Kerrâm (ö.255/869) (Hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Edis, 2018, ss.39-47) Allah'a tevekkül ederek bir mağarada çalışmaksızın rızık teminini

sağlayabileceğini de tecrübe etmiştir. (en-Nisâbüri, e-sayfa 59a-61a; Aydın, 2016,s.153; Sarıkaya, 2017, s.92) Dinde müsamahakâr görüşleri yüzünden memleketinden sürgün cezasına çarptırılan İbn Kerrâm'ın, yirmi bin takipçisi olmasına karşın hiçbir ayaklanmaya yeltenmemesi onun tevekkül konusunda Allah'a tam teslimiyeti vurguladığına örneklik teşkil etmektedir.(Sem'ânî, 1962, c.XI, ss.62-63)

Kerrâmîler yukarıda bahsedilen motivasyonla dini hayatın kolay benimsenebilmesi ve uygulanabilmesi için birtakım itikâdî ve fikhî görüşler ortaya koymuşlardır. Onların, Sünni çerçeve dışında dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve bazı mütekellimunun ameli de izafe ettiği iman anlayışı hakkında imanî dil ile ikrardan ibaret saymalarının altında yatan saik gayr-i Müslimlerin dini kolay benimsemelerini sağlamaktır. (Eş'arî, s.144; İbn Hacer, c.VII, s.462) Bunun yanı sıra onlar, Allah ile elest bezmi ile müşahade dolayısıyla bir kişinin dinden dönmediği müddetçe iman etmiş olduğu görüşünü savunmuşlardır. (Doğan, s.226) Nitekim ortaya koymuş oldukları bu görüş de imanın kolay benimsenmesine yöneliktir. Ancak imanla ilgili görüşleri müsamahakâr addedilen ve eleştirilen Kerrâmîler, muhaliflerince Mürcie'nin bir alt kolu olarak kabul edilmişlerdir. Muhammed b. Kerrâm'ın imanın artıp eksilmesi konusunda Mürcie ile izomorf telakkileri Ebû Hanîfe'nin taraftarlarını da yanına çekmesi Kerrâmiyye'nin Mürcie ile ilişkilendirilmesine olanak sağlamıştır. (Zysow, ss.583-583; Melchert, 2018, s.365) Nitekim Allah'ın cismaniliğini, arşta bir mekâna haiz olduğunu, eli, yüzü gibi uzuvlarının olduğunu ileri sürdükleri tezlerinden ötürü Mücessime'nin bir kolu şeklinde de nitelendirilmişlerdir. (Pezdevî, 1994, ss.30-31; İbnü'l-Cevzî, 1992, s.76) Yine Allah'ın sıfatlarının O'ndan bağımsız bir şekilde var olduğu düşüncesi dolayısıyla ise Sıfatiyye ile birlikte anılmışlardır. (Şehristânî, 1968, s.108) Kerrâmîler'in fikhî konularda ise temelde Ebû Hanîfe'den etkilendiğini söylemek mümkündür. Ancak zaman içerisinde yine bölgenin şartları doğrultusunda kendi fikhî görüşlerini de ortaya koymuşlardır. Fikhî görüşleri değerlendirildiğinde insanlar için dinin yaşanmasını kolaylaştıracak; güneş doğarken namaz kılınabileceği, bazı pislikler dışında necasetin necis sayılmayacağı, ölünün yıkanmasının değil defninin gerekli olduğu, binek üzerinde farz namazın kılınabileceği gibi görüşler geliştirdiği saptanmaktadır. (Bağdâdî, s. 196; Mukaddesî, 2015, s.58) Bu durum ise dini ritüellerin halk tarafından kolaylıkla kabul edilerek uygulanmasını sağlamıştır.

Teşekkül etmeye başladığı hicri üçüncü asırda siyasete mesafeli duran ilmi ve amelî faaliyetleri ile varlığından söz ettiren Kerrâmîler, hicri dördüncü asrın son çeyreği ve beşinci asrın başında Gazneli Devleti'nin Horasan'ı fethetmesinin akabinde, aktif siyasete katılmıştır. Stratejik bir

şekilde coğrafyada kalıcılığı yakalamak isteyen Gazneliler, Kerrâmîler'i destekleyerek gerek Kerrâmîler'in bölgede ayrı bir güç unsuru halini almasını sağlamış, gerekse toprak bütünlüğünü muhafaza etmek adına kayda değer kalabalığı ardına almıştır. (Malamud, ss. 545-546) Bu durum Kerrâmîler'den bazı temsilcilerin reis ünvanı ile anılmasını sağlamış, onları yargı konusunda söz sahibi yapmıştır. Hangâh sayılarını artırıp hedef aldıkları Şîilerle mücadelelerinde Kerrâmî propagandalarını hızlandırmalarını sağlamıştır. Ancak zamanla başlangıçta benimsedikleri samimi misyon ve vizyonun aksine hareket etmeleri, mezhep taasubiyeti ve muhalif mezheplerin reddiyelerini artırmasıyla Kerrâmiyye prestijini yitirmiştir. Farklı görüş sahiplerinin birbirlerini çeşitli ithamlarla suçlaması ve geriliminin artması ile de Gazneli Mahmud (ö.421/1030), Kerrâmî emirleri görevden almıştır. (Malamud, ss.546-547) Siyasî görevlerden men edilen Kerrâmîler'in İslâmı tebliğ etme misyonundan uzaklaşması, otoriteden uzak tutulması, Sünni gelenek içinde reddiyelere maruz kalması gibi nedenler halk nezdinde Kerrâmîlere duyulan güvenin iyice sarsılmasına neden olmuştur. Böylelikle etkisi zayıflayan Kerrâmiyye ile birlikte bölgede güç dengesi değişim göstermiştir. Kerrâmîler, hicri on üçüncü yüzyıl itibariyle Moğol istilasının yıkıcı etkisiyle bölgede varlığını tamamen yitirmiştir.

1. İtikâdî Görüşleri

Kerrâmiyye'ye ait erken dönem eserlerin çağımıza ulaşamaması diğer alanlarda olduğu gibi itikâdî görüşlerinin tespiti için de farklı kaynaklardan faydalanılmasına zemin hazırlamıştır. Fakat ana kaynakların eksikliği Kerrâmiyye mensuplarının fikrî noktada müstakil bir mezhep olup olmadığı hususunda birbirinden farklı görüşler ileri sürülmesine neden olmuştur. İtikâdî görüşlerine geçmeden önce kısaca değerlendirilecek olursa imanla ilgili telakkileri çerçevesinde Ehl-i Sünnet'in önde gelen temsilcilerinden Ebû'l-Hasan el-Eş'arî başta olmak üzere Mâturîdî mezhebi müntesibi Hakîm es-Semerkandî (ö.342/953), Malatî ve Makdisî (ö.390/1000) tarafından Kerrâmiyye mezhebi Mürcie'nin bir kolu olarak ele alınmıştır. (el-Eş'arî, 2005, s.144; Hakîm es-Semerkandî, t.y., s.64; el-Malatî, 2007, s.130; el-Makdisî, t.y., ss.139-144) Bunun yanı sıra Allah'ın sıfatları hususunda belirttiği görüşleri de dikkate alan Makdisî, Kerrâmiyye'yi Müşebbihe grubunun içerisinde de değerlendirmiştir. Makdisî ile birlikte sıfatlar hususunu göz önüne alan Harizmî, Ebu'l-Meâli ve Ebû Temmâm gibi müellifler Kerrâmiyye mezhebini Müşebbihe'nin bir kolu addetmiştir. (Makdisî, ss.57,139-144; ebû'l-Meâli, 1957, XIX/1 s.34; Ebû Temmâm, 1998, ss.54-56) Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî Kerrâmiyye'yi Mücessime grubu ile nitelendirmiştir. (Pezdevî, ss.30-31; İbnü'l-Cevzî, s.76) Şehristânî ise *el-Milel ve'l-Nihal* adlı eserinde sıfatları kabul etmelerinden dolayı Sıfatiyye arasında kabul ettiğini ifade etmiştir. (Şehristânî, s.108)

Mürchie, Sıfatiyye, Müşebbihe ve Mücessime gibi gruplar ile adı zikredilen Kerrâmiyye mezhebi bu iddiaların aksine bazı müellifler tarafından ise müstakil bir mezhep olarak kabul edilmiştir. Bu görüşün savunucularından birisi Ehl-i Sünnet'in önemli kollarından Mâturîdîlik'in kurucusu Ebû Mansûr el-Mâturîdî'dir. Kerrâmiyye mezhebini özellikle imanla ilgili görüşlerinden dolayı müstakil bir mezhep olarak zikretmiştir. (Mâturîdî, 2001, ss.373-379) Abdülkâhir el-Bağdâdî, (Bağdâdî, 2008, s.190) Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî (el-İsferâyînî, 1983, s. 65) ve Fahreddîn er-Râzî (Fahreddîn er-Razî, 1986, ss. 87-88) gibi Eş'arî düşünürler de Mâturîdî ile aynı kanaattedirler.

Kerrâmiyye mezhebi üzerinde yukarıda bahsedilen tartışmalar bir kenara bırakılacak olursa genel olarak mezhebin fikrî yapısı Hanefî akâid sistemi dolayısı ile de Sünnî düşünceyle paralellik arz etmektedir. Kesin olarak bilinmemekle birlikte Kerrâmî olarak atfedilen Mâturîdî âlimlerinden Ebû'l-Muin en-Nesefî'nin dedesi Ebû Mutî' en-Nesefî *Kitâbü'r-Red* eserinde "cemaat" kavramını öne çıkarmak ve Kerrâmiyye mezhebini sapkın fırkalar arasında zikretmemekle Sünnî çerçeve içerisinde saydığı intibasını uyandırmaktadır. (Karadaş, 2007, s. 47) Aynı şekilde Şehristânî'nin mezhebin Ehl-i Sünnet'e intisabını beyan ettiği sözleri (Şehristânî, s. 108) ve Selefiyye'nin ikinci dönem temsilcisi İbn Teymiyye'nin de Kerrâmiyye'yi Ehl-i Sünnet'in içerisinde kabul etmesi bu görüşü güçlendirmektedir. (el-Hârânî, 1989, c.V, s.275)

1.1. Allah İnancı ve Sıfatları Meselesi

Kelam ilminin en tartışmalı konularından birisi olan ilahi sıfatlar meselesi üzerine Kerrâmîler tarafından da farklı görüşler ortaya konulmuştur. Öyle ki ortaya konulan bu görüşler onların müşebbihe ya da mücessime olarak kabul edilmesine varacak ithamlarla suçlanmalarına zemin hazırlamıştır. Her ne kadar Kerrâmiyye mezhebi birtakım iddialarla zemmedilmiş olsa da ana kaynakların eksikliği bize ulaşan görüşlerin mezhebe aidiyeti hususunda net bilgiler sunmayı zorlaştırmaktadır. Bu sebeple mezhebin itikâdî görüşleri daha çok muhaliflerinin yazdığı eleştiriler ya da farklı mezhep müelliflerinin verdiği bilgilerden elde edilmektedir. Eş'arîlerin Mürchie'ye olan muhalefetleri sebebiyle Kerrâmiyye taraftarlarını dışlaması ve sert eleştirileri (Karadaş, s.50) Mâturîdî kaynakları Eş'arî kaynaklara nispeten daha güvenilir kılmaktadır. (Aydın, 2011, s.83) Nitekim mezhebin Hanefî düşünce sistemine yakınlığı düşünülecek olursa Mâturîdî kaynaklar daha sağlam bilgiler elde edilmesi için zemin oluşturacaktır.

Kaynaklarda Kerrâmiyye mezhebini kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ın *Kitâbu' Azâbi'l-Kabr* isimli yapıtında Allah'ı Zât'ın ve Cevher'in birliği ile tanımladığı yer almaktadır. (Sem'ânî, c. XI, s. 64; Bağdâdî, s.

190; Şehristânî, s.108) Fakat Bağdâdî mezhebin taraftarlarının halktan çekindiği gerekçesiyle Allah'a cevher yerine cisim dediklerini nakletmektedir. (Bağdâdî, s. 190; Watt, 2001, s.357) Onlar bu görüşlerini Allah'ın diğer cisimlerden farklı bir cisim olduğu şeklinde açıklamışlardır. (ez-Zehbî,t.y. c.VI, s.314; Şehristânî, ss.108-110; Pezdevî, s.31) İlk dönemlerde kavram içeriklerinin netleşmediği göz önüne alındığında cisim ile cevher arasında kesin bir farkın oluşturulmadığı ve bu kelimelerin birbiri yerine kullanıldığı görülecektir. Nitekim Muhammed b. Kerrâm'ın yanında Ebû Hüseyin es-Sâlihî, (Karadaş, s.54) Mukâtil b. Süleyman ve Hişam b. Hakem (ö. 179/795) (Watt, s.357; es-Sâbûnî, 2016, s.44) de Allah'ı cevher yerine cisim ile nitelendirmiştir. (Pezdevî,ss. 30- 31) Şehristânî ise mezhep taraftarlarının cismi özü dolayısıyla kendinden var olan şekilde tanımladıklarını, Allah'ın Zât'ıyla kâim olduğu düşünüldüğünde bu tanıma ters düşmemesi gerekçesiyle cisim dediklerini belirtmektedir.(Şehristânî, ss.108-109) Mâturîdî âlimlerden Pezdevî'nin belirttiğine göre Kerrâmîler'in bir kısmı Allah'ın mevcûd olduğunu belirtmek için cisim kelimesini isim olarak belirtmişlerdir.(Pezdevî, s.31) Nitekim Adudüddin el-Îcî de Pezdevî ile aynı görüşü paylaşmakta ve Kerrâmîler'in cismi mevcud olan manasında kullandığına değinmiştir.(Altaş ,2017, s.350) Onlar böylelikle kendi kullandıkları cisim kelimesi ile Hanefî-Mâturîdî âlimlerin Allah için kullandıkları 'şey' kelimesi arasında benzerlik kurmaktadır.(Karadaş s.55) Nitekim onlara göre günümüzde Ehl-i Sünnet âlimleri olarak kabul edilen âlimler 'şey' kelimesini Allah'ın mevcûd olduğunu ifade etmek için isim olarak kullanmaktadırlar. Bu konu hakkında Seyyid Şerif el-Cürcânî Kerrâmîler'in 'mürekkep' ve 'mütahayyiz' varlıklar için kullanılan cisim kelimesini isim olarak kullanmalarının problem oluşturabileceğini fakat Allah'ın mevcûd ya da zatı ile kaim olduğu manasında kullanmalarının herhangi bir sakıncasının olmadığını ifade etmiştir. (Seyyid Şerif el-Cürcânî, 1841, c.III, s.21)

Kerrâmiyye'nin Allah'a cisim atfettiği görüşünü savunan Sâbûnî, aynı zamanda onların Allah'ın arş üzerinde mekân tuttuğu görüşünü benimsediklerini zikretmiştir. (es-Sâbûnî, s.44) Benzer bir görüşü Bağdâdî, İbnKerrâm'ın eserinde yer alan Allah'ın mekânının arş olduğu ve arşa dokunduğu şeklinde ifadelerin varlığını aktararak ifade etmiştir.(Mukaddesî, s.57; Bağdâdî, s. 190) Fakat İbn Kerrâm'ın çevresindekiler bunu arşa dokunma olarak değil 'karşılaşma' olarak kabul etmişlerdir. Allah'ı isim olarak cisim ile nitelendiren bir grup Kerrâmîler ise Allah'ın mekânının olmadığını (Pezdevî, s.44) fakat bir tarafta olmasının zorunlu olduğunu ve tarafların en şerefli ve en yükseğinin yukarısı olduğunu iddia etmişlerdir. (Şehristânî, ss.108-109; Pezdevî, s.44) Ebû İshak es-Saffâr (ö.534/1139) tarafından da ehl-i mücesime-i Horasan görülen Kerrâmiyye yine es-Saffâr tarafından dalalet ehl-i olarak nitelendirilmiştir. (Demir, 2017, s.242) Kerrâmiyye her ne kadar Allah'ı cisim ile nitelendirmiş olsa da cisme verdiği mana

bakımından müşebbihe ve mücessimededen ayrılmaktadır. Öyle ki Ebû'l-Mutî' en-Nesefî bu husus hakkında kişinin kendini vasıflandırdığı şeylerle teşbihten uzak olan Allah'ı vasıflandırmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. (Ebû'l-Mutî en-Nesefî, 1980, ss.253-254)

Kerrâmîler'in cisim ile ilgili ortaya koymuş olduğu düşünceleri onların ilahi sıfatlar meselesinde sunmuş oldukları fikri yapının temelini oluşturmaktadır. Kerrâmîler ilahi sıfatların Allah'ın Zâtı'nın dışında varlıklarını kabul etmişlerdir. (Karadaş, s.57) Çünkü onlara göre isim ile isimlendirilen şey (müsemma) birbirinden farklıdır. (es-Sâbûnî, s.61) Yani sıfatlar mevzuftan ayrıdır. Bu sebeple onlar da Allah'ın Zâtı ile sıfatlar arasında ayrıma gitmişlerdir. Bu ayrımı gözetmelerindeki en büyük sebep ise Allah'ın Zâtı ile sıfatlarının aynı kabul edilmesi durumunda sıfatların varlığını inkâr düşüncesinin oluşmasıdır. Bu noktada onlar Allah'ın Zâtı yerine saydıkları 'cisim'i kadîm saymış, ona atfedilen sıfatları ise hâdis saymışlardır. (Aydın, s. 64; Ayrıca İcî; Kerrâmîler'in sıfatları hâdis saydığını doğrudan belirtmemekle birlikte sıfatların kadîm olduğunu men ettiklerini ifade etmektedir. Bundan hareketle Kerrâmîler'in Allah'ın sıfatlarını hâdis saydığını söylenebilmektedir. (Detaylı bilgi için bkz. Altaş, s.401) Onların bu görüşleri ilahî sıfatları gerçeklikleri olmayan zihni varlıklar olarak kabul eden Muhyiddîn İbn Arabî ve ilahî fiili sıfatları hâdis sayan Mu'tezile-Eş'arîlik ile benzerlik göstermektedir. (Karadaş, s.57; Aydın, Kerrâmîyye, ss.64-65; Doğan, *Kerrâmî Söylem*, s.247)

Kerrâmîler ilahî sıfatların sonradan olduğunu kabul etmekle birlikte hâdis olan birçok şeyin Allah'ın Zâtı ile kâim olduğu düşüncesinden hareketle onların da ezeli, ebedî ve kadîm olduklarını öne sürmüşlerdir. Onlara göre Allah, zatı ile kaim kabul edilen ezeli bir hayat ile hayy, ilmiyle âlim, kudretiyle kadir, meşîyetiyle dileyendir. O'nun mahlûkatın elinden, yüzünden, gözünden farklı olarak iki eli, yüzü, gözü vardır. (Şehristânî, ss.110-113)

Kerrâmîyye hayat, ilim, irâde gibi sıfatların kudret sıfatı içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini düşünmüştür. (Doğan, s.253) Bu nedenle Bağdâdî, Kerrâmîler'in Allah'ın her şeye güç yetiremeyeceği sadece kendi zatında ortaya çıkan bu havadisler üzerinde güç yetirebileceği görüşünü benimsediklerini aktarmıştır. (Bağdâdî, s. 193) Onlara göre âlemin cisim ve ârazları Allah'ın takdirinin dışında "ol" emri (Yâsin, 36,82) ile yaratılmışlardır. Nitekim Bağdâdî'ye göre bu görüşü daha önce Kerrâmîyye'nin dışında savunan başka bir grup da yoktur. (Bağdâdî, s.193) Kerrâmîler, Kudret sıfatından yola çıkarak ilahi irade ve meşîet arasında ayrıma gitmişlerdir. İrade sıfatı, Allah'ın ezeli ilminde dilediği şeyin vakti saati geldiğinde "ol" emri ile yaratılması anlamına gelmektedir.

Onlara göre irade yaratmaya taalluk eden bir sıfattır. Bundan dolayı da hâdis kabul edilmiştir. (Mukaddesî, s. 57) Allah'ın dilemesinden ibaret olan meşiet ise kadîm sayılmıştır. (Doğan, ss.254-255; Erdem, 1994, ss.80-81) Gazzâlî de *el-iktisâdve'l-İ'tikâd* isimli eserinde Kerrâmîler'in iradenin kadîm kabul edilmesi durumunda irade edilenin kadîmliğini gerektireceğini ileri sürdüklerini belirtmektedir. Çünkü onlara göre kudret ve irade sıfatları meydana geldiğinde ve engeller ortadan kalktığında, irade edilenin ortaya çıkması zorunludur. Böyle bir durumda irade ve kudretten dolayı bir gecikmenin olmayacağını düşünen Kerrâmîler'in irade sıfatını yaratılmış kabul ettiğini belirtmektedir. (Gazzâlî, 1994, s.133-135)

Kelam sıfatı da diğer sıfatlarda olduğu gibi kudret sıfatıyla ilişkilendirilmiştir. Allah'ın konuşma yani kelam sıfatını ezelde zatında barındırdığını kabul etmişlerdir. Bu sebeple de Allah'ın kelamını kadîm olarak belirtmişlerdir. Burada dikkat edilmesi gereken husus Kerrâmîler, Kelam (konuşma) ve kavli (söz) arasında ayrıma gitmişlerdir. Kelam kadîm sayılmış, fakat kavli ise yaratılmamış olan hâdis şeklinde belirtilmiştir. (Pezdevî, s.78; Bağdâdî, s.192. Bu hususta İcî, Kerrâmîler'in kelamı birbirinden önce meydana gelen parçalardan tertip olması sebebiyle hâdis kabul ettiklerini belirtmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Altaş, s. 493) Bu düşünceden hareketle Kur'an'ı da "mahkî" ve "hikâye" olarak iki boyutlu ele almışlardır. Kur'an'ın "mahkî" boyutu Allah'ın kelamını, "hikâye" boyutu ise insanlara intikal etmesini içermektedir. (Karadaş, s.58) Netice itibariyle kavli kendisinden hâdis olan harfler olarak kabul eden Kerrâmiyye Kur'an'ı da bizlere iletilen hikâye olması sebebiyle hâdis saymıştır. Pezdevî'nin belirttiği "Allah gerçekten hâdis olan ve kendisinde kâim olan bir Kelam ile konuşandır" (Pezdevî, s.82) ifadesinden de anlaşılacağı üzere Kerrâmîler Mâtûrîdîler'in de yapmış olduğu "nefsî" ve "lafzî" ayrımına benzer bir ayrıma gitmişlerdir. Böylelikle onların nefsî kelamı Allah'ın Zâtı'nda kâim olan mana, lafzî kelamı insanlarda bulunan ses ve yazı olarak yorumlamaları gibi Kerrâmîler'in de kelam sıfatını zatında var olan mana, kavli ise ses ve yazıdan ibaret gördüklerini söylemek mümkündür. Ayrıca hâdis ve muhdes arasında ayrıma gitmelerinden ötürü de Kerrâmîler'in Kur'an'ı yaratılmamış hâdis kabul ettiklerini yani mahlûk olarak benimsemediklerini belirtmekte fayda vardır. (Karadaş, ss.58-59)

Kerrâmîler'in sıfatlarla ilgili görüşleri hususunda belirtilmesi gereken önemli noktalardan birisi de tıpkı Eş'ârî ve Mu'tezilî düşünürler gibi Allah'ın fiillerini hâdis kabul etmeleridir. Allah'ın yaratma yeteneğinin bir fiil zatında mevcut olduğunu bu gücü ile hâlık olduğunu savunmuşlardır. Aynı şekilde rızık verme gücü ile de râzıktır. (Doğan, s.259; Erdem, s.84) Kısaca belirtmek gerekirse Allah kendisinde bulundurduğu kudret sıfatı ile rızık verici ve yaratıcıdır. Fiile taalluk eden yaratma ve rızık verme sıfatları hâdis, fakat kendisiyle kâim olan kudret

sıfatının içerisinde yer almaları sebebiyle ise kadim kabul edilmişlerdir. Bu nokta-i nazardan ise Eş'arî ve Mu'tezile'den ayrılmaktadırlar. Çünkü onlar fiili sıfatları tamamen hâdis sayarken, Kerrâmîler bu sıfatları hâdis kabul etmekle birlikte Allah'ın Zâtı'yla kâim saymaktadırlar. (Karadaş, s.59)

1.2. İman

Kerrâmîler'in üzerinde önemle durduğu ve sistematik bir düşünce geliştirdiği diğer bir konu ise iman meselesi olmuştur. Bu konu hakkında ortaya konulan görüşler neticesinde farklı mezhepler ile arasında bağlantılar kurulmuş ve bunların yanı sıra diğer mezhep taraftarları tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Kerrâmîler imanı 'dil ile ikrar' şeklinde tanımlamışlardır. (Eş'ari, s.144; Bağdâdî, s.195; es-Sâbûnî, s.152; İbn Hacer, t.y., c. VII, s. 462) Bu tanımdan hareketle 'dil ile ikrar'ın dışında kalan 'kalp ile tasdik' ya da amellerin iman olmadığını savunduklarını söylemek mümkündür. Onların görüşlerini "*Allah'a ve bize gönderilene inandık, deyin*", (Bakara 2,136) "*Rabbimiz! İnandık, bizi de şahidlerden yaz...*" (Mâide 5,84-85) ayetlerinin ışığında temellendirdiği kabul edilmektedir. (Pezdevî, s.212) Kerrâmîler'in imanla ilgili görüşlerine detaylı bir şekilde ulaşma imkânı sağlanan Ebû'l-Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin eserinde ise 'imanın dil ile ikrar' olduğuna dair delil Hürmele b. Yezîd el-Ensârî'nin Hz. Peygamber'den naklettiği "Peygamber dilinin bir tarafını tuttu ve 'iman buradadır', göğsünü işaret ederek de 'takva buradadır' dedi" hadisi gösterilmektedir. (Ebû'l-Mutî en-Nesefî, s.245)

İmanı sadece dil ile ikrardan ibaret gören Kerrâmîler, A'raf Sûresi 172. ayette "...Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' Onlar da: 'Evet (Rabbimizsin), şahit olduk' demişlerdi..." ilk yaratılıştaki vuku bulduğu aktarılan insan ile Allah arasındaki mîsak ile ilişkilendirmektedirler. Yaratılıştaki verilen bu sözün (belâ kavli) kişi din değiştirdiğinde (riddet) hükmünü kaybedeceğini, böyle bir durum gerçekleşmediği sürece kalıcı olduğunu iddia etmektedirler. (Bağdâdî, s.196; Aydın, s.94; Doğan, s.206) Bu sebeple onlara göre ilk yaratılıştaki her ruh tarafından gerçekleştirilen ikrarın kişi dinden dönmediği sürece yinelemesinin bir manası bulunmamaktadır. Kerrâmîler'in şehadet getiren bir kişinin iman şartlarından risâlet konusunda küfre inanması durumunda bile gerçek mü'min sayılabileceğini ileri sürdükleri söylenebilmektedir. (Bağdâdî, s.195; Mukaddesî, s.372)

İmanın söz olduğunu savunan Kerrâmîlere göre amel imanının bir şartı olmamasından dolayı imanda artma ya da eksilme söz konusu değildir. Hz. Peygamber'den nakledilen "İman sözdür, amel onun uygulamalarıdır." hadisi iman ve amelin birbirinden farklı şeyler olduğuna işaret etmektedir. (Ebû'l-Mutî en-Nesefî, s.149) Bu hususta

Kerrâmîler Ebû Hanîfe'nin görüşleri ile paralellik arz eden fikirler ortaya koymaktadır. Ebû Hanîfe, imanın “dil ile ikrar, kalp ile tasdik” (Ebû Hanîfe, 2017, s.87) olduğunu belirtmekle birlikte amelin imanın bir parçası olmaması sebebiyle artması ya da eksilmesi durumunun mümkün olmayacağını açıklamaktadır. (Ebû Hanîfe, s.56) Bununla birlikte Kerrâmîlere göre iman ‘elest bezmi’nde herkese eşit olarak verilmekle birlikte herkesin içinde bulunan bir şeydir. (Doğan, s.226) Bu sebeple onlar imanın eksilmesinin ya da artmasının düşünülemediğini savunmaktadırlar.

İman konusunda değindikleri önemli konulardan bir tanesi de münâfıkların durumu meselesidir. Eş’arî kaynaklarda Kerrâmîler’in münâfıkları gerçek mü’min saydıkları yönünde iddialar yer almaktadır. Bu hususta en eski kaynaklardan birisi olan Ebû’l-Hasan el-Eş’arî’nin eserinde Kerrâmî Mezhebi müntesiplerinin Hz. Peygamber zamanındaki münâfıkları mü’min saydıkları yönündeki savları yer almaktadır. (Ebû’l-Hasan el-Eş’arî, s.144) Bunun bir örneği ise Bağdâdî’nin eserinde Kerrâmîler’in haklarında birçok ayetler bulunan münâfıkları gerçek birer mü’min saydığı, imanlarının ise Peygamber ve meleklerin imanı gibi olduğunu kabul ettiklerine dair öne sürdüğü tezde görülmektedir. (Bağdâdî, s.195) Fakat Kerrâmîler münâfıkları tam anlamıyla mü’min kabul etmemektedirler. Ebû’l-Yüsr el-Pezdevî, Kerrâmîler’in bu görüşlerini Hz. Peygamber’in münâfıklara İslâm hükümlerini uygulamasını temel alarak oluşturduklarına dikkat çekmektedir. (Pezdevî, s.213) Pezdevî ile benzer bir görüşü paylaşan Şehristânî’nin de belirttiği üzere onlar dünya ve ahiret hayatı arasında ayırım gözetmemektedirler. Onlara göre münâfık kişi dil ile ikrarda bulunduktan sonra bu dünyada mü’min ancak ahirette ise ebedi azab görecek kimsedir. (Şehristânî, s.113) Bir başka şekilde ifade edilecek olursa iman ‘dil ile ikrar’dan ibaret kabul eden Kerrâmîler zahire nispetle münâfıkları yaşadığımız âlemde mü’min kabul etmekte ve kâfir olduklarına dair haklarında birçok ayet olması gerekçesiyle de ahirette ebedi azaba uğrayacak kimseler olarak görmektedirler.

Bağdâdî’nin naklettiği üzere çocukların imanı hususunda Kerrâmîler kendi aralarında ihtilaf etmektedirler. Genel kabul gören görüşe göre kişi ister mü’minin çocuğu ister kâfirin çocuğu olarak doğsun, “elest bezmi”nde verdiği mîsak dolayısıyla mü’min olarak doğduğu kabul edilmektedir. Çocuk büyüyüp buluşa erdiğinde ise ebeveynlerinin durumuna bakılmaktadır. Şayet ebeveynleri kâfir ise çocuğun kâfir, ebeveynlerinden biri mü’min diğeri kâfir ise çocuğun dinden dönmüş (mürted) olduğuna hükmedilmektedir. (Abdulkâhir el-Bağdâdî, 2016, s.294) Kerrâmîler bu görüşlerini “*O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara, ‘İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın’ denilir.*” âyetinden hareketle ortaya koymaktadır. (Âl-i İmrân, 106)

Görüşleri aktarılan Kerrâmîler, Hanefî mezhebinin itikâd alanındaki temsilcisi ve *Kitabü't-Tevhîd* isimli çalışmanın müellifi Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî tarafından, Hanefîlerin iman tanımında yer alan “kalp ile tasdik” (Ebû Hanîfe, s.87) ilkesini ihmal etmelerinden dolayı eleştirilmektedir. (Mâtûrîdî, ss. 373-379) Yine Hanefî ve Mâtûrîdî geleneğin önemli temsilcilerinden Hakîm es-Semerkandî, Kerrâmîleri benimsemiş oldukları ‘iman, dil ile ikrardır’ ilkesinden hareketle Mürcie ile bağdaştırmakta ve her iki mezhebin bu konuda ileri sürdüğü görüşleri kritik etmektedir.(Hakîm es-Semerkandî, s.64) Her ne kadar çeşitli Sünnî kaynaklarda Kerrâmîler eleştirilmiş olsa da Kerrâmî Mezhebi müntesiplerinin iman düşüncelerinin temellerini Ebû Hanîfe’nin iman tanımından hareketle oluşturduklarını belirten görüşler de bulunmaktadır. Meselâ Ebû Hanîfe’nin öğrencilerinden İmam Şeybânî’nin (ö.189/805) *Kitâbü’s-Siyerî’l-Kebîr* adlı eserinde imanı ikrar düzeyinde tartıştığı bilinmektedir. (Karadaş, s.51) Nitekim bu hususta benzer görüşler Doğan ve Aydın tarafından da paylaşılmaktadır. Her ikisi de çalışmalarında Kerrâmîyye’nin Ebu Hanife’nin yolunu takip ettiğini kaleme almakta ve Kerrâmîler’in iman anlayışında temel hususlardan birisini oluşturan mîsak anlayışları ile Ebû Hanîfe’nin *Fıkhu’l-Ekber*’inde yer alan “elest bezmi”nde verilen sözün iman olarak açıklanması arasında bağlantı kurmaktadır.(Aydın,s.99; Doğan, ss.205-206; Ebû Hanîfe’nin görüşleri için bkz: Ebû Hanîfe, “Fıkhu’l-Ekber”, s. 54) Bunların yanı sıra iman tanımını hususunda Ebû Hanîfe’den ayrılan Kerrâmîler imanının artıp eksilmesinin söz konusu olmadığını savundukları tezleriyle ise ona yaklaşmaktadır.

1.3. Nübüvvet

Kerrâmîler nübüvvet ile ilgili fikri çerçevelerini iman nazariyeleri etrafında oluşturmuşlardır. İlk yaratılıştaki alınan söz ve kendisine verilen fitrat sebebiyle insanın dünyada sadece ikrâr etmesini yeterli gören iman anlayışları Kerrâmîler’in nübüvveti de ilk yaratılış düşüncesi üzerine temellendirmesine sebep olmuştur. Böylelikle Kerrâmîler risâletin belirlenen kişiye ilk yaratılıştaki görev olarak verildiğini iddia etmişlerdir. Bundan dolayı nübüvvetin insanın kazanımıyla elde edilemeyeceğini vurgulamışlardır. (Doğan, s.272.) Nübüvvet ve risâlet Kerrâmîler tarafından vahiy, mûcize ve ismet dışında Nebî ve Resûl’de doğuştan bulunan iki sıfat olarak nitelendirilmiştir. Bu iki sıfatı yaratılıştaki yerleştirdiği kişiyi risâlet ve nübüvvet ile görevlendirmesi veya peygamber olarak göndermesi Allah’a vacip görülmüştür. (Bağdâdî, s.194)

Kerrâmîler, Nebî, Resûl ve Mürsel arasında ayrıma gitmişlerdir. Risâlet özelliğine doğuştan sahip olan kişiyi Resûl, risâleti yerine getirmek zorunda olan kişiyi ise Mürsel şeklinde tanımlamışlardır.

(Bağdâdî, s.194) Yaratılış itibariyle bu sıfat ile nitelendirilen Resûl'ün risâletten men edilmesi düşünülemezken Kerrâmîler'e göre Mürsel'in bu görevden azli mümkün kabul edilmiştir. Bu sebeple Hz. Muhammed'in ahirete intikali ile birlikte risâlet görevi sona erdiği için kabrinde Resûl olarak kalmıştır. (Doğan, s.271)

Nübüvvet meselesini Peygamberlerin mutlak masumluluğu, ismet, cihetinden de alan mezhep mensupları adaleti yok eden ve cezayı gerektiren günahlar çerçevesinde korunmuş olduklarını, fakat bunların dışındaki hafif günahlardan korunmadıklarını ifade etmişlerdir. (Bağdâdî, s.194) Bir kısım Kerrâmî Peygamberlerin tebliğ ederken hata yapabileceği görüşünü benimserken diğer bir kısmı ise bu görüşü reddetmiştir. (Bağdâdî, s.194)

Kerrâmîler, Peygamberliğini ilan eden Peygamber'e hiçbir delil sorulmaksızın tasdik edilmesi gerektiğini beyan etmişlerdir. (Bağdâdî, s. 194) Onlara göre Peygamberlerin mu'cizeye ihtiyaçları yoktur. Onların beyanları Peygamberlikleri için yeterli bir delildir. Mucize ile ilgili görüşleriyle Ehl-i Sünnet'ten uzaklaşan Kerrâmîler'in bu iddialarını Haricilerden etkilenerek oluşturabilmiş oldukları söylenebilir.

Son olarak Kerrâmîler, "kendisine Peygamberin çağrısının ulaşmadığı kimse aklın icaplarına uymalı ve Allah'ın yarattıklarına resûller gönderdiğine inanmalı" (Bağdâdî, s. 194) savını ileri sürerek, Peygamber gönderilmese de insan aklın ilkelerine göre hareket etmeli düşüncesini savunan Mu'tezile ve Mâturîdilere yaklaşmıştır. (Doğan, s.276) Ayrıca onlara göre Allah hikmetinin ve adaletinin gereği tek bir Peygamber ve şariat göndermemiş, birçok Peygamber göndermiştir. Çünkü aksi bir durumda Allah'ın hakim olması düşünülemeyecektir.(Bağdâdî, s. 194)

1.4. Diğer İtikâdî Görüşleri

Eldeki verilerin yetersizliği sebebiyle müstakil başlıklar altında derinlemesine incelenmesi mümkün olmayan bazı itikadi görüşlerine bu başlık altında kısaca değinilecektir. Allah'ın Peygamber göndermesini zorunlu kabul eden Kerrâmîlere göre husn ve kubuh din gelmeden önce de akılla bilinebilmektedir. Bu sebeple de Allah'ın akılla bilinmesi zorunlu kabul edilmiştir. (Şehristânî, ss. 112-113) Bu görüşleri vasıtasıyla Mu'tezile'ye yaklaşan mezhep Mu'tezile'nin ortaya koyduğu salah, aslah ve lütuf gibi iddiaları reddetmesiyle de ondan uzaklaşmaktadır. Bu hususun akabinde imamet konusunda görüş geliştiren Kerrâmîler, imamın nass ya da tayin ile değil ümmetin icma ile seçilmesi gerektiğini savunmuşlardır.(Şehristânî, ss.111-113) Bu sebeple de iki imamın bulunmasını caiz görmüşlerdir. Nitekim onlar Hz. Ali ile Muaviye'nin aynı anda imam olduğunu ifade etmişlerdir.(Bağdâdî, s. 195) Ayrıca Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından Muaviye'nin savaşa yönelmesini onaylama, sessizliği ve sabrından ötürü ise Hz. Ali'yi suçlamaktadırlar.

(Şehristânî, s.113) Bu sebeple Muaviye'ye yönelik daha ılımlı, Hz. Ali'ye karşı ise mesafeli bir tutum sergilediklerini söylemek mümkündür.

Geliştirdikleri bir diğer sav ise kulların fiilleri hususundadır. Fiile zemin teşkil eden "istitaat" yani kudretin fiilden önce olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu istitaat, kişiye teklifin yapılabilmesinin bir şartı olarak görülmüştür. Kerrâmîler bu görüşleriyle yine Mu'tezile ile paralellik arz eden bir çizgi yakalamıştır. Fakat Nesefî istitaatin ikiye ayrıldığını ve bunlardan birisini oluşturan aletlerin sağlam olmasının (selametü'l-alat ve'l-esvâb ve'l-cevarih) kastedilmesi durumunda bir problemin olmadığını ifade etmektedir.(Sürmeli Alimoğlu, s.72) Nitekim bu istitaatin fiilden önce olduğuna dair bir uzlaşmazlık yoktur. Kerrâmîler ile Ehl-i Sünnet arasında ortaya çıkan farklılık ise diğer istitaatin yani hakiki anlamda fiile güç yetirilen istitaatin fiilden önce olduğu hususunda ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Bağdâdî, Kerrâmî Mezhebi'nin ileri gelenlerinden bir grup velîlerin Peygamberlerden üstün olduğunu iddia ettiğini vurgulamaktadır. Onlara göre İbn Kerrâm, Abdullah b. Mes'ûd ve diğer birçok sahâbeden üstündür.(Bağdâdî, 2016, ss. 189-197)

Kerrâmiyye "azâbu'l-kabr" konusunda ise ölüye azab edeceği görüşünü savunmaktadır. (Sem'ânî, c. XI, s.64; Pezdevî, s.237) Muhammed b. Semmâk bu konuya dair kabirlere bakarak kişinin tahmin edemeyeceği iki şeye dikkat çekmektedir. Birincisi orada yatan gamlılar, ikincisi ise kabirdekilerin halleridir. Bu yüzden kabre girmeden kabrin akıldan çıkarılmaması gerektiğini öğütlemektedir. (Ebû'l-Leys Semerkandî, 1975, s.35) Bu ise kişinin kendisini sürekli muhasebe halini destekleyecek kabir azabına maruz kalmasının önüne geçecek önlemleri almasını sağlayacaktır. Süfyân-ı Sevrî kabri çok fazla anan kimsenin kabrinin cennet bahçesi olacağını, anmaktan gafil olanın ise cehennem çukurlarından bir çukur olacağından bahsetmektedir. (Ebû'l-Leys Semerkandî, s.35) Ayrıca Kerrâmîler'den kıyamette azabın ertelenmesi babında kul için iki musibet olacağına dair rivayetinde İbn Muaz ve Ebû'l-Muti ravi senesinde isimleri birlikte zikredilmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, 2000, s.61) Kerrâmiyye kabir azabının nasıl olacağı ve kimlere dair olacağı hakkında bazı eserlerde yer aldığı gibi işinde hile yapanlara, namazı erteleyenlere, nemime yapanlara (koğculuk/etrafa söz taşımak) (Ebû'l-Leys Semerkandî, s.37,38) ve temizliğine dikkat etmeyenlere (Erdoğan, 1978, s.84) gibi detayına inmeksizin, keyfiyeti hakkında nasıl azab edileceğini araştırmaksızın kabul etmektedir. (Pezdevî, s.237) Bu bağlamda Pezdevî "azab etme ayetlerle ve hadislerle sabittir. Bu konuda pek çok imamdan işittiğimiz hadisler vardır." rivayetiyle Kerrâmîler'in bu konudaki fikirlerini aktarmaktadır. (Pezdevî, s.237)

2. Fıkhî Görüşleri

Kerrâmiyye'nin fıkhî görüşleri temelde iki bakış açısı üzerinden değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki fıkhîta Ebû Hanîfe'nin yolunu takip ettiği görüşüdür. Neş'et ettiği bölge itibariyle bu düşünce oldukça yerindedir. Kerrâmîler, Ebû Hanîfe'nin fıkhını tatbik ettiği Gur ve Sind dışında kendi fıkhî görüşlerine tabî kalmışlardır.(İbn Dâî er-Râzî, 1945, ss.76, 90; Zysow,s. 584; Alimoğlu Sürmeli, s.82) Nitekim Kerrâmiyye'nin benimsediği fıkhî düşüncenin temeli “Görüş (fıkıh) ancak Ebû Hanîfe'nin görüşüdür; dinde (kelâm) Muhammed b. Kerrâm'ın dinidir.” sözü ile ifade bulmuştur.(İcî, c. III, s. 715; Zerkeşî, c.II, s.288; ez-Zehebî, c.VI, s.315; el-Utbî, s.424; el-Keşmîrî, 2004, c.II, s.129; İbn Muhammed el-Hasenî, c.II, s.62; Ebû Şühbe, t.y., s.334; el-Bikâî, 2007, c.I, s.563) Bu söz Kerrâmiyye'nin fıkhî konularda tabî olduğu İslâm düşüncesini ifade etmektedir. Ayrıca Muhammed b. Kerrâm'ın Ahmed b. Harb'in tesiri altında kalması da (Yâkût, c.VI, s.251) Kerrâmiyye'nin Hanefî ve Mürcîî isimleriyle anılmasında etkili olmuştur. Makdîsî de bu savı “Kerrâmîler'in zâhid ve ibadete değer veren, Ebû Hanîfe'nin otoritesini kabul eden kişiler” sözüyle destekler niteliktedir. (Mukaddesî, s.372) Nitekim İbn Kerrâm'ın üstâdı Kutâme, Ebû Hanîfe'nin öğrencileri Ebû Muâviye Darîr, Kadı Ebû Yusuf ve Ebû Bekir b. Ayyâş'ın öğrencisidir. (Ebû'l-Mutî en-Nesefî, s.57) Bu durum Kerrâmiyye'nin Hanefî mezhebi ile olan münasebetini güçlendirir niteliktedir. Bunun yanı sıra *Ahsenü't-Tekâsım*'da Kerrâmiyye'nin Ebû Hanîfe'nin otoritesini kabul ettiği bildirilmekle birlikte onların Ebû Hanife, İmam Mâlik, İmam Şâfîi ya da aşırıya gitmeyen Muaviye'ye aşırı sempati beslemediği ifade edilmiştir. (Mukaddesî, s.372)

Bu konuda ikinci telakki ise onların zamana ve zemine göre kendi fıkhî bakış açısını geliştirdiği ya da değiştirdiği yönündedir. Bağdâdî, Kerrâmîler'e ait görüşleri “fıkhîta kendilerinden önce kimsenin bahsetmediği yeni ahmaklıklar” şeklinde tanımlamaktadır. (Bağdâdî, s. 196) Bağdâdî, Kerrâmiyye'nin yolcu namazı için rükû, secde, kıyam, kuûd pozisyonunda bulunmaksızın şehadeti zikretmeksizin ve selam vermeksizin, iki defa tekbir getirmeyi yeterli gördüğünü aktarmaktadır. (Bağdâdî, s. 196; Mukaddesî, s.58) Bağdâdî'nin belirttiğinin aksine *en-Nutafta* ise Kerrâmîler'in seferî'nin namazını iki rekât şeklinde kabul ettiği ifade edilmektedir.(es-Suğdî, 1984, c.I, s.75; Alimoğlu Sürmeli, s.86) Öte yandan onların namazın şartlarından “necâsetten taharet” hakkında gözle görülen pisliklerden vücudun, kıyafetin ve namaz kılınacak yerlerin temiz tutulması yerine pis bir kisve içinde, pis bir yerde, bedeninin zâhirî pislikleri ile namaz edâ etmenin herhangi bir mahsur içermediği görüşünü savundukları nakledilmektedir.(Bağdâdî, s.196; Mukaddesî, s.58) Ayrıca onlara göre suya az bir necâset bulaştığında ise rengi, kokusu ve tadı değişmediği sürece su temiz sayılmaktadır.(es-Suğdî, c.I, s.12-13; Alimoğlu Sürmeli, s.84) Ancak Kerrâmîler, hadesten tahâret konusunda oldukça titiz davranmıştır. Görünmeyen pisliklerden arınmayı vacip olarak tanımlamıştır. Bu ise

kişinin zahiri pisliklerinden ziyade batinî pisliklere daha fazla dikkat etmesi gerektiği düşüncesini doğurmuştur. Kerrâmîler, gerekirse bir cenazenin yıkanmadan ve namazı kılınmadan toprağa gömülebileceğini savunmaktadırlar. Ancak burada dikkat ettikleri husus, cenazenin açıkta kalmaması, ölünün kefenlenerek gömülmesidir. (Bağdâdî Kerrâmîler'in cenazenin yıkanması ve cenaze namazının kılınmasını sünnet olduğu, kefenlenmesi ve gömülmesinin ise vâcib olduğunu aktarmıştır. Ayrıca bkz. Bağdâdî, s.196; Mukaddesî, s.58) Bu bağlamda Kerrâmîler için abdestin gerekliliği vurgulanırken ölü için benzer gereklilik söz konusu değildir. Ancak insani bir görev olarak gömülmesi önem arz etmektedir. Namaz hakkında ise ulaşılabilen malumatlar ışığında Kerrâmiyye, güneş doğarken kılınan sabah namazının sahih olacağı, Cuma namazında azami kişi sayısının içtimaya müştak halde iki kişiden başlayacağı ancak kırk kişi ile sahih olacağı kanaatini taşımaktadır. (es-Suğdî, c.I, ss.92-93; Alimoğlu Sürmeli, ss.84-85) Ayrıca sarık üzerine mesh edilmesi, bilmeden güneş doğduğunda yemek yenilmesi halinde oruca zarar vermeyeceği görüşü de Kerrâmîler'e tevdi edilen görüşler arasında anılmaktadır. (Mukaddesî, s.62)

en-Nutaffî'l-Fetevâ isimli eserin müellifi addedilen es-Suğdî, Kerrâmî fikhinin nakledildiği eserde “fi kavli Ebî Abdillâh” ve benzeri ibarelerin kullanılması ve Makdîsî ile verilen malumatların mutabakatı bu çalışmayı Kerrâmiyye konusunda ayrıcalıklı kılmaktadır. Eserde Kerrâmiyye'nin hayvanların artığını temiz kabul ettiğinden ötürü temizlik yapılabileceği gibi içileceği velev ki elbiseye bulaşsın herhangi bir mahsuru olmadan namazın kılınabileceği görüşünü benimsemiş olduğu aktarılmaktadır. (es-Suğdî, c.I, ss.12-13; Alimoğlu Sürmeli, s.84) Ayrıca Ahmed b. Harb'in görüşlerine de yer verilen eserde, onun namazın erkânını tekbir, kıraat, rükû ve sücûd olmak üzere dört kabul ederken; Ebû Abdullâh'ın ise kıyam ile birlikte beş olduğunu açıklayan görüşler de mevcuttur. (Ayrıca mutabık olduğu mevzulara da yer verilmektedir. Örneğin Şuf'a bahsinde her ikisi de aynı kanaati taşımaktadır. (Ayrıca bkz. es-Suğdî, c.I, ss.6, 47; Alimoğlu Sürmeli, s.85)

Niyet hususunda Kerrâmiyye'nin A'râf Sûresi'nde yer alan “... ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim?’ Onlar da: ‘Evet (Rabbimizsin), şahit olduk’ demişlerdi...” ayetiyle temellendirdiği itikâdî görüşleri, fikhî görüşlerini de etkilemiştir. (A'râf7,172) Kerrâmîler, İslâmiyet'i elest bezminden kabul eden insanoğlu için fikhî hükmü farz olan namaz, hac, zekât ve orucun niyetsiz sahih olacağını belirtmiştir. Çünkü onlara göre bir kişinin Müslüman olması, onun hali hazırda farzı yerine getireceğine dair akit niteliği taşımaktadır. (Bağdâdî, s.162) Ancak Kerrâmîler, zerri evvelde

nafile ibadetler vucubiyet içermediği düşüncesinden hareketle niyetin vacip olduğu kanaatindedir. (Alimoğlu Sürmeli, s.87)

Kerrâmîler'in din anlayışlarının odak noktasının belirli bir takım grup, coğrafya, zaman dilimi ya da din mensuplarını değil, bütün insanlığı özsel bağlamda eşit ve vahye muhatab görmeleri, çok yönlü yüksek müsamaha anlayışını geliştirmelerini sağlamıştır. (Aydın, s.163) Bu durum özellikle Eş'arî'lerin Kerrâmîler'i tenkit ettikleri; ikrar (Eş'ari, s.144; Bağdâdî, s.195; es-Sâbûnî, s.152; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, c.VII, s.462) fikrinin oluşumunda büyük katkısı vardır. Müsamahakâr tutumları iman anlayışında gündeme geldiği gibi, nübüvvet (Bağdâdî, s.194) ve imamet (Şehristânî, ss.111-113) anlayışlarında da kendini gösterebilmiştir. Öte yandan İslâm'a davet hususunda itikadî görüşlerindeki toleransın fıkhî görüşlerine de yansıdığı görülmektedir. Nitekim bu doğrultuda Kerrâmîler, kalplerinde zındıklık ve art niyet içerenler haricinde her müçtehidin tüm temel ve fûru konularında doğru hüküm verdiği kanaatini taşımaktadırlar. (Mukaddesî, s.60)

Fıkhî konularda verilen örnekler Kerrâmiyye'nin esnek bir İslâm hukuku anlayışına işaret etmektedir. Ancak hayatları değerlendirildiğinde Kerrâmiyye'nin temsilcilerinin ibadetin fetvasından ziyade takvasına önem verdikleri görülmektedir. Örneğin; İbn Dâî er-Râzî'nin *Tebşüratu'l-Avâm* eserinde Bezzâz'dan rivayetle Muhammed b. Kerrâm'ın oğlu Abdulcesîm'in babasından nakille şarabın bir damlasının denize düşmesinin dahi o denizi pisleteceğinden ötürü temkinli olunması gerektiğini vurgulamaktadır. (İbn Dâî, s.65; Konu ile ilgili bir kuşun o sudan içmesi ve yedi sene sonra okyanusu pisletmesinin tüm canlıları da pisleyeceği kanaatindedir. Ayrıca bkz. Zysow, s. 583; Alimoğlu Sürmeli, s.89)

SONUÇ

Kerrâmiyye hicri üçüncü asırda Horasan'da etkili olmuş bir mezheptir. Mezhebin etkinliğini artıran faktörler arasında Kerrâmiyye'nin ticaret yolları üzerinde neş'et etmesi, mezhebin içinde ibadet ve taatle meşgul olan âbid, zâhid, âlim ve sûfi sıfatlarıyla anılan samimi bireylerin irşad faaliyetleri ile ilgilenmesi ve Horasan bölgesinde umûmî alanlar dışında halka vaaz etmeleri önemli bir yere sahiptir. İçlerine kapanık bir mezhep olmamaları ve hangâhlar ile yerlerini belli ederek halkın dilediği zaman istifade edebileceği güvenli mekânlara sahip olmalarının yanı sıra mezhebin benimsenmesini kolaylaştıran en önemli husus ise Kerrâmîler'in gayr-i Müslimlerin İslam'ın çağrısını kabul etmeleri için geliştirmiş oldukları itikâdî ve fikhî görüşleri olmuştur.

Kerrâmîler, Şia ile mücadele etmesinden ve Hanefî düşünceyle paralellik arz eden bazı görüşlerinden dolayı Ehl-i Sünnet addedilmekle birlikte özellikle muamelat alanında ortaya koydukları görüşleriyle Ehl-i Sünnet düşüncesinden ayrılmıştır. Hükümlerini ortaya koyarken Kur'an ayetlerinden deliller getirerek aklî çıkarımlar yaptıkları gözlemlenmektedir. Fakat sistematik olarak takip ettikleri usulün saptanması gerek kaynakların yetersizliği gerekse Kerrâmîler hakkında başvurduğumuz temel eserlerde izah edilmemesi sebebiyle oldukça zordur. Ancak temel motivasyonlarının dini insanlar için kolay kılarak İslamiyet'in yayılışına katkı sağlamak olduğu bilinmektedir. İman için dil ile ikrarı yeterli görmüşlerdir. Allah ile elest bezmindeki müşahede dolayısıyla bir kişinin dinden dönmediği müddetçe iman ettiğini savunmuşlardır. Bu görüşlerinden dolayı eleştirilen Kerrâmîler, kendi şahıslarına münhasır bir mezhep olarak addedilirken bazı müellifler tarafından ise farklı mezheplerin alt başlıkları altında değerlendirilmiştir. Örneğin Ehl-i Sünnet'in önde gelen temsilcilerinden Ebû'l-Hasan el-Eş'arî başta olmak üzere Mâturîdî mezhebi müntesibi Hakîm es-Semerkandî, Malatî ve Makdisî tarafından Kerrâmiyye mezhebi Mürcie'nin bir kolu olarak ele alınmıştır. Nitekim Allah'ın cismaniliğini, arşta bir mekâna haiz olduğunu, eli, yüzü gibi uzuvlarının olduğunu ileri sürdükleri tezlerinden dolayı Mücessime'nin bir kolu şeklinde de nitelendirilmişlerdir. Allah'ın sıfatları hususunda belirttiği görüşleri de dikkate alan Makdisî, Kerrâmiyye'yi Müşebbihe grubunun içerisinde de değerlendirmiştir. Makdisî ile birlikte sıfatlar hususunu göz önüne alan Harizmî, Ebu'l-Meâli ve EbûTemmâm gibi müellifler Kerrâmiyye mezhebini Müşebbihe'nin bir kolu addetmiştir. Yine Allah'ın sıfatlarının O'ndan bağımsız bir şekilde var olduğu düşüncesi dolayısıyla ise Sıfatiyye ile birlikte anılmışlardır. Şehristanîel-Milel ve'l-Nihal adlı eserinde

sıfatları kabul etmelerinden dolayı Sıfatiyye arasında kabul ettiğini ifade etmiştir.

Kerrâmîler'in fıkhî konularda temelde Ebû Hanîfe'den etkilendiğini söylemek mümkündür. Ancak zaman içerisinde yine bölgenin şartları doğrultusunda kendi fıkhî görüşlerini de ortaya koymuşlardır. Fıkhî görüşleri değerlendirildiğinde insanlar için dinin yaşanmasını kolaylaştıracak; güneş doğarken namaz kılınabileceği, bazı pislikler dışında necasetin necis sayılmayacağı, ölünün yıkanmasının değil defninin gerekli olduğu, binek üzerinde farz namazın kılınabileceği gibi görüşler geliştirdiği saptanmaktadır. Bu durum ise dini ritüellerin halk tarafından kolaylıkla kabul edilerek uygulanmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. (2018). *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Altaş, Eşref. (2017). *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî*. Ankara: İSAM Yayınları.
- Aydın, Salih. (2011). *Das Verstandnisvon al-Kalam, die Theorievon al-İman unddie Religionspolitik der Karramiya*. Viyana: Basılmamış Doktora Tezi, Danışman Stephan Prochazka.
- Aydın, Salih. (2016). *İslam Düşüncesi-III*. İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. (2008). *el-Fark beyne'l-Fırâk*. Tah. Muhammed Khoş, Kahire: Mektebetü ibn Sinâ.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. (2016). *Usûli'd-Dîn (Ehl-i Sünnet Akâidi)*. çev. Ömer Aydın, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf. (1841). *Şerhu'l-Mevâkıf*. İstanbul: y.y.
- Demir, Abdullah. (2017). *Ebû İshak es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Doğan, Hüseyin. (2015). *Horasan ve Maverâünnehir'de Ilımlı Bir İslam Politikası Kerrâmî Söylem ve Yansımaları*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit. (2017). "Fıkhu'l-Ekber", *İmam Azam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit. (2017). "Vasiyyetü'l-İmam Ebî Hanîfe", *İmam Azam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Ebû Temmâm. (1998). "Bâbü's-Şeytân", *Kitâbü's-Şecera*. nşr. W. Madelung - Paul E. Walker, Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Ebu'l-Meâlî. (1957). çev. Yahya el-Haşşâb, Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, Kâhire.
- Ebû'l-Mutî en-Nesefî. (1980). "Kitâb ar-RaddalâAhl al-Bidawa l-Ahwâ ad-Dâlla al-Mudilla", *Annales İslamologiques*. ed. Marie Bernand, Caire: Institut Francaisd 'archeologie Orientaledu Caire, c. XVI/68.
- Ebû Şühbe, Muhammed b. Muhammed b. Süveylm. (t.y.) *el-Vasît fi Ulûmi ve Mustalahi'l-Hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî.

Edis, Mustafa Salih. (2018). *Kerrâmî Zühd Hareketi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışmanı Bülent Akot, Ankara: Yıldırım Beyazıt Sosyal Bilimler Enstitüsü.

el-‘Askalânî, İbn Hacer. (t.y.) *Lisânu'l-Mîzân*, y.y..

el-Bikâî, Burhaneddin İbrahim b. Ömer. (2007). *en-Nüketü'l-Vefiyyebima fî şerh-i Elfiyye*. tah. Mahir Yasin, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd Nâşirün.

el-Eş'arî, Ebû'l-Hasan. (2005). *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn)*. çev. Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın, İstanbul: Kabcacı Yayinevi.

el-Huseynî, Ebû'l-Me'âlî Muhammed. (1895). *Kitâbu Beyâni'l-Edyân der Şerhi Edyân ve Mezâhibi Câhiliyyi ve İslâmiyyi*. tah. Abbas İkbâl, Tahran: Mabaatu Meclis.

el-İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer. (1983). *et-Tabsîrfî'd-Dîn*. tah. Yusuf el-Hut, Beyrut: y.y.

el-Keşmîrî, Muhammed Enver Şah b. Ma'zum Şah. (2004). *el-Arafe's-Şaz Şerhu Sünen et-Tirmizî*. tsh. Şeyh Mahmud Şâkir, Beyrut: Dâru't-Tirâsî'l-Arabî.

el-Makdisî, Mutahhir b. Tâhir. (t.y.) *Kitâbu'l-Bedve't-Tarih*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.

el-Malatî. (2007). *et-Tenbîhve'r-Red 'alâ Ehli'l Ehwâ ve'l-Bida'*. thk. Muhammed Zahid el-Kevserî, Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye.

el-Utbî, EbûNasr Muhammed b. Abdülcebbâr. (2004). *Kitâbu'l-Yemînî*. tah. İhsan Zünûn Abdüllatif Sâmirî, Beyrut: Dâru't-Tuleyâ.

en-Nişâbûrî, EbûHafs. *Ravnâku'l-Mecâlis*. e sayfa.

Erdem, Erol. (1994). *Kerrâmiyye Mezhebi ve İtikadi Görüşleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman Hasan Onat, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erdoğan, Naim. (1978). *Kıyamet-Ahîret-Ölüm ve Sonrası*. İstanbul: Sağlam Kitapevi.

es-Sâbûnî, Nüreddin. (1969). *Kitâbu'l-bidâye min kifâyefi'l-hidâye fî usuli'd-dîn*. tah. Fethullah Kalif, Dâru'l-Meârif.

es-Suğdî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed. (1984). *en-Nutaffî'l-Fetevâ*. tah. Salâhuddîn en-Nâhî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz. (t.y.) *Mîzânu'l-İ'tidâ*.y.y..

Fahreddîn er-Razî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. (1986). *İtikâdâtü Firâki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, Beyrut:y.y..

Gazzâlî, Ebî Hamid Muhammed b. Muhammed. (2016). *el-İktisâdve'l-İ'tikâd*. Düzenleme: Muvaffak Fevzi el-Cebir, Dımaşk: Daru'l-Hikme.

Hakîm es-Semerkandî, Ebû Kasım İshak b. Muhammed. (t.y.). *es-Sevâdu'l-A'zam*. İstanbul: Yasin Yayınları.

Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Muhammed. (2000). *Müntehabu min Kitâbu'z-Zühd ve'r-Rekâik*. tah. Âmir Hasan Sabri, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.

İbn Muhammed el-Hasenî, Muhammed b. İsmail b. Salah. (1997). *Tevdîhu'l-Efkâri'l-Meânî Tankîhu'l-Enzâr*. tah. Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed Aveyda, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

İbn Dâi er-Râzî, Seyyid Murtezâ b. DâiHasenî. (1945). *Tabşırâtu'l-Avâm fî Marifeti Mekâlâti'l-Enâm*. tsh. Abbâs İkbâl, İntişârâtı Esâtir.

İbnTeymiyye, Ebû'l-Abbas Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Hârânî. (1989). *Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye fî NakziKelâmi's-Şia ve'l-Kaderiyye*. nşr. Abdulkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, Beyrut.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. (1992). *Telbîsü'l-blîs*. Beyrut.

İcî, Adidüddîn Abdurrahman b. Ahmed. (1997). *Kitâbu'l-Mevâkıf*. tah. Abdurrahman Amîra, Beyrut: Dâru'l-Cil.

Karadaş, Cafer. (2007). "Kerrâmiye ve İtikâdî". *Kelam Araştırmaları Dergisi*, y.y.

Knysh, Alexander. (2008). *Tasavvuf Tarihi*. İzmir: Ufuk Yayınları.

Malamud, Margaret. (2005) "Ortaçağ Horasanında Sapkın Bir Politika: Nişabur Kerrâmiyyesi". çev. Hüseyin Doğan, İstanbul: *Kelam Araştırmaları Dergisi*.

Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed ebû Mansûr. (2001). *Kitâbu't-Tevhîd*. tah. Bekir Topaloğlu, Muhammed Ârûşî, Beyrut: Dâru's-Sadr.

Melchert, Christopher. (2018). *Sünni Düşüncenin Teşekkülü*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, İstanbul: Klasik.

Mukaddesî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Benna. (2015). *Ahsenü't-Tekâsım (İslam Coğrafyası)*. çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.

Pezdevî, İmam Ebû'l-Yüsr. (1994). *Ehl-i Sünnet Akâdi (Usûlu'd-Dîn)*. çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Sarıkaya, Mehmet Saffet. (2017). "Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Zühd-Kesb İlişkinine Dair Bazı Değerlendirmeler". *İslâm Tasavvufunun Teşekkülüne Dair Araştırmalar*, ed. Necmeddin Bardakçı, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Matbaa.

Sayrafînî, TakiyyüddînEbû İshak İbrahim b. Muhammed. (1994). *El-Müntehâb min Kitâbi's-Siyâkli Târîhi Nisabûr*. tah. Halid Haydar, Beyrut: Dâru'l-Fikir.

Sem'ânî, Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî. (1962). *el-Ensâb*. tah. Abdurrahman b. Yahya, Haydarabad: Meclisu Dâiretu Meârifu'l-Usmâniyye.

Semerkindî, Ebû'l-Leys. (1975). *Tenbihu'l-Gâfilîn ve Bustânu'l-Ârifîn*. çev. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul: Bedir Yayınevi.

Şehristânî, Ebû'l-Feth Tacüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. (1968). *el-Milel ve'n-Nihal*, tah. Abdulaziz Muhammed el-Vekîl, Haleb: Müessesetü'l-Halebî.

Watt, W. Montgomery. (2001). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri (The Formative Period of Islamic Thought)*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul: Şa-to İlahiyat.

Yâkût, Şihabeddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamavî er-Rûmî el-Bağdâdî el-Hamavî. (1968-1995). *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut.

Yılmaz, Ömer. (2017). *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*. Ankara: Akçağ.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedreddin b. Muhammed Abdillâh b. Bahadır. (1998). *Nükte alâ Mukaddimetübnü's-Salâh*. tah. Zeyne'l-Âbidîn b. Bilâferîc, Riyad: Edvâü's-Selef.

Zysow, Aron. (1988). "Two Unrecognized Karrami Texts". *Journal of The American Oriental Society*, y.y..